

Αικατερίνη Πέτρου, Ειρήνη Συριανού
Αρχαιολόγοι, ΕΦΑΑΝΑΤ

Αρχαία Γλυπτά και Επιγραφές σε Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία της περιοχής Μαρκοπούλου*

ΣΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ η επαναχρησιμοποίηση αρχαίων μελών στην κατασκευή χριστιανικών ναών αποτελούσε συνήθη πρακτική. Εντοχιζόμενα ή στον περιβάλλοντα χώρο έχουν εντοπισθεί αρχαία γλυπτά και επιγραφές σε εκκλησίες στην περιοχή του Μαρκοπούλου ήδη από τον 18ο αι. από τον περιηγητή Fourmont¹ και τον 19ο από τους αρχαιολόγους Πιτάκη² και Milchhöfer³. Τα παλαιότερα αυτά στοιχεία, σε συνδυασμό με τα νεότερα που προέκυψαν κατά τις εργασίες συντήρησης των χριστιανικών ναών, επέτρεψαν μια νέα προσέγγιση.

Άγιος Γεώργιος Καδή

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στη θέση Καδή, στο όριο του αρχαίου δήμου Μυρρινούντος, ιδρύθηκε τον 13ο αιώνα. Στο υπέρθυρο της εισόδου είναι τοποθετημένος, σε δεύτερη χρήση, κορμός αγάλματος γυναικός (εικ. 1). Ο Milchhöfer⁴ αναφέρει ότι το άγαλμα είναι κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο, ανήκει σε γυναικεία θεότητα και φορά ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο. Επίσης, αναφέρει ότι το άνω μέρος του είναι κατεστραμμένο και το σωζόμενο ύψος του φθάνει το 1,50μ. Πολύ αργότερα,

* [Σ-06: 06-10-2018 10:40 / Ε-50]

1. Ο Αββάς Michele Fourmont, Γάλλος ιερωμένος, απεσταλμένος του Λουδοβίκου ΙΕ', με φερμάνι του Σουλτάνου Αχμέτ Γ', που του παραχωρούσε το δικαίωμα να ερευνήσει και να μελετήσει αρχαιολογικούς χώρους στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επισκέφθηκε περί το 1729 την περιοχή.

2. Ο αρχαιολόγος Κυριάκος Πιτάκης, από τους πρωτοπόρους στη διαμόρφωση της ελληνικής αρχαιολογίας συγκεντρώνει και ταξινομεί ένα τεράστιο υλικό διάσπαρτων κλασικών και βυζαντινών γλυπτών μνημείων.

3. Ο Γερμανός αρχαιολόγος Arthur Milchhöfer περιηγείται στην Αττική και καταγράφει όλες τις αρχαιότητες που εντοπίζει στο άρθρο του «Αρχαιότητες από την Αττική» του 1887.

4. Milchhöfer, *Antikenberichts aus Attika* 277, αρ. 143.

το 1984, ο αρχιμανδρίτης Ελευθέριος-Ειρήναρχος Θεοδώρου⁵, όταν επισκέφθηκε για πρώτη φορά τον ναό, είδε το άγαλμα βαμμένο από τους κατοίκους με πράσινη λαδομπογιά, το οποίο θύμιζε κορμό δέντρου. Κατά τις εργασίες συντήρησης του ναού, που πραγματοποιήθηκαν αργότερα, το γλυπτό καθαρίστηκε από τα σύγχρονα υλικά και αποκαλύφθηκε τμήμα της πλίνθου πλησίον της αριστερής παραστάδας.

Το άγαλμα είναι τοποθετημένο σε οριζόντια θέση, με την πρόσθια όψη στραμμένη προς τα κάτω (εικ. 2). Η μορφή παριστάνεται κατ' ενώπιον, πατώντας σταθερά στο δεξί πόδι, ενώ το άνετο αριστερό σκέλος δεν φαίνεται. Φορά ποδήρη χιτώνα, οι πτυχώσεις του οποίου μπροστά είναι πυκνές και βαθιές, σε αντίθεση με την πλαινή και την πίσω όψη, όπου οι πτυχώσεις του ιματίου είναι αραιές και αδρές. Δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί η πληροφορία του Milchhöfer ότι ο χιτώνας ήταν ζωσμένος, καθώς το ορατό σήμερα τμήμα του αγάλματος είναι μικρότερο από αυτό που αναφέρει εκείνος. Το μιάτιο, το οποίο αγκαλιάζει το πίσω μέρος των ποδιών, απολήγει στα δεξιά με μικρούς κυματισμούς, που έχουν αποκρουσθεί (εικ. 3).

Πρόκειται για ελεύθερο γλυπτό, μεγέθους μεγαλύτερου του φυσικού, όπως προκύπτει από το ύψος των ποδιών έως τη διαμόρφωση των γλουτών. Το ορατό ύψος του είναι 1,08μ., περίπου το 1/2 του συνολικού ύψους του αγάλματος, ενώ το μέγιστο πλάτος της πλαινής πλευράς είναι 0,40μ. και η πρόσθια ορατή όψη του με τις βαθιές πτυχώσεις αποτελεί περίπου τα 2/3 του συνολικού πλάτους του. Χρονολογικά εντάσσεται στον 4ο αι. π.Χ., καθώς παρουσιάζει τυπολογική συγγένεια με το χάλκινο άγαλμα της Αρτέμιδος από τον Πειραιά, έργο πιθανόν του Ευφράνορα (340 π.Χ.)⁶, την Ειρήνη με τον Πλούτο του Κηφισόδοτου (370 π.Χ.)⁷, μαρμάρινο άγαλμα ίσως Αρτέμιδος (τέλη του 4ου αι. π.Χ.)⁸ και τη μορφή της Αρτέμιδος στο αναθηματικό ανάγλυφο της Αριστονίκης⁹ (340 π.Χ.) από το ιερό της Βραυρώνας (εικ. 4).

Το μέγεθος του γλυπτού, η αυστηρή μετωπικότητά του και η επίσημη στάση της μορφής με σταθερό το ένα σκέλος παραπέμπουν σε λατρευτικό άγαλμα. Ο Πανσανίας στα *Απικά*¹⁰ παραδίδει: «... Φλυεῦσι δὲ εἰσὶ καὶ Μυρρινουσίοις, τοῖς μὲν Ἀπόλλωνος Διονυσοδότου καὶ Ἀρτέμιδος Σελασφόρου βωμοὶ Διονύσου τε Ἀνθίου καὶ νυμφῶν Ἴσμηνιδῶν καὶ Γῆς, ἣν Μεγάλην θεὸν ὀνομάζουσι· ναὸς δὲ ἕτερος

5. Ελευθέριος-Ειρήναρχος Θεοδώρου, Αρχιμανδρίτης, «Μαρκόπουλο Μεσογαίας – Εκκλησίες, Τοιχογραφίες, Πορεία στο χρόνο», Αθήνα 1994, σελ. 53.

6. J. Boardman, «Ελληνική Πλαστική, Ὑστερη Κλασικὴ Περίοδος», Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σελ. 84, εικ. 47.

7. Ὁ.π., σελ. 62-63, εικ. 24.

8. Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βραυρώνας, αρ. 1159.

9. Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βραυρώνας, αρ. 1151, Γ. Δεσπίνης, *Ἄρτεμις Βραυρωνία, Λατρευτικὰ Ἀγάλματα καὶ Αναθήματα ἀπὸ τὰ ἱερά της θεᾶς στὴ Βραυρόνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθῆνας*, η εν Αθήναις Αρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Αθήνα 2010, σελ. 105-114, πίν. 23.

10. Πανσανίας, *Απικά* I, 31, 4.

ἔχει βωμούς Δῆμητρος Ἀνησιδώρας <καὶ> Διὸς Κτησίου καὶ Τιθρωνῆς Ἀθηνᾶς καὶ Κόρης Πρωτογόνης καὶ Σεμνῶν ὀνομαζομένων θεῶν· τὸ δὲ ἐν Μυρρινουῶντι ξόανόν ἐστι Κολαινίδος ... τὴν δὲ ἐν Μυρρινουῶντι Κολαινίδα ἀπὸ Κολαίνου καλεῖσθαι...»

Πιθανότατα λοιπόν το άγαλμα που φιλοξενεὶ ο ναός του Αγίου Γεωργίου προέρχεται από τον αρχαίό δήμο και ανήκει σε μια από τις λατρευόμενες θεότητες που αναφέρει ο Πausanias¹¹.

Παναγία Μεσοσπορίτισσα στη Μερέντα

Στον χώρο του ναού της Παναγίας Μεσοσπορίτισσας στη Μερέντα, που ιδρύθηκε τον 13ο αι. (εικ. 5), υπήρχε ενεπίγραφο βάθρο των ρωμαϊκών χρόνων. Ο Πιπάκης ανέφερε ότι εντόπισε στις 7 Ιουλίου 1851 «ανεστραμμένον εντός της εκκλησίας του Αγ. Ιωάννου, εις τον δήμον Μυρρινούντα» βάθρο από πεντελικό μάρμαρο με επιγραφή¹². Εσφαλμένα κάνει λόγο για Άγιο Ιωάννη, καθώς δεν υπάρχει τέτοιος ναός στην περιοχή της Μερέντας. Ο Milchhöfer αναφέρεται στο ίδιο βάθρο, λέγοντας ότι αυτό βρισκόταν στον ναό της Παναγίας στη Μερέντα¹³, ίσως στο εσωτερικό του. Το βάθρο μεταφέρθηκε περί τα μέσα της δεκαετίας του 1970 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας (εικ. 6). Στο βιβλίο εισαγωγής αρχαίων αντικειμένων του Μουσείου¹⁴ αναφέρεται ότι αυτό βρισκόταν στο προαύλιο της Παναγίας Μεσοσπορίτισσας στη Μερέντα.

Πρόκειται για τετράπλευρο μαρμάρινο βάθρο ύψους 0,834μ., πλάτους 0,78μ. και πάχους 0,51μ. Κυμάτιο περιπρέχει το ανώτερο και κατώτερο τμήμα του ενώ στην πρόσθια επιφάνεια φέρει την ακόλουθη επιγραφή σε πέντε στίχους (εικ. 7):

Ἡρώδης Ἀπτικοῦ
Μαραθώνιος τὸν Νεῶν
ἐπεσκεύασεν καὶ τὸ
ἄγαλμα ἀνέθηκεν
τῇ Ἀθηναίᾳ.

σύμφωνα με την οποία «ο Ηρώδης, ο γιος του Απτικού από τον Μαραθώνα, επισκεύασε τον ναό και αφιέρωσε άγαλμα στη θεά Αθηνά».

11. Σύμφωνα με τον Milchhöfer, *Antikenberichtaus Attika 277*, αρ. 143-144, ο κορμός του αγάλματος μαζί με θραύσμα με παράσταση γοργονείου που είδε εντοικισμένο στον Ι.Ν. Ταξιαρχών στη θέση Δάγλα στο Μαρκόπουλο, ανήκουν σε άγαλμα της Αθηνάς. Ωστόσο ο Ευ. Βιβλιοδέτης θεωρεί ότι αυτή η απόδοση είναι προβληματική. (Ευ. Βιβλιοδέτης, «Ο δήμος του Μυρρινούντος, η οργάνωση και η ιστορία του», Α.Ε. 144, 2005, Εν Αθήναις 2007, σελ. 29, 148-149).

12. Κ. Πιπάκης, Α.Ε. 1852-3, 904, αρ. 1450.

13. Milchhöfer, *Antikenberichtaus Attika 277*, αρ. 145.

14. Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας, Κατάλογος ΙΙ, ΒΕ1506.

Η φροντίδα και το ενδιαφέρον του Ηρώδη για την επισκευή του ναού της Αθηνάς στον Μυρρινούντα δεν μας εκπλήσσει¹⁵. Ο Λούκιος Βιβούλλιος Ίππαρχος Τιβέριος Κλαύδιος Απικός Ηρώδης, όπως είναι ολόκληρο το όνομά του, ένας πάμπλουτος Έλληνας, αλλά και ένας εξέχων διανοούμενος της ρωμαιοκρατούμενης Ελλάδας τον 2ο αι. μ.Χ., χρηματοδότησε σπουδαία δημόσια έργα: την κατασκευή του Παναθηναϊκού Σταδίου και το Ωδείο στους πρόποδες της Ακρόπολης προς τιμήν της νεκρής συζύγου του Ρήγιλλας, το ιερό των Αιγυπτίων θεών στη γενέτειρά του τον Μαραθώνα και άλλα πολλά σε όλο τον ελλαδικό χώρο¹⁶. Το όνομά του συνδέθηκε με μια σειρά μνημείων και έργων τέχνης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο πατέρας του Ηρώδη, ο Απικός, κάλυπτε τα έξοδα θυσιών κατά την πρωτανεία της Πανδιονίδας φυλής, στην οποία ανήκε ο δήμος Μυρρινούντος και ο δήμος της Αγγελής. Ίσως αυτό εξηγεί τη σχέση του Ηρώδη με την περιοχή.

Όσον αφορά την ύπαρξη ναού, στον οποίο αφιέρωσε ο Ηρώδης άγαλμα της Αθηνάς, υπάρχει η φιλολογική μαρτυρία του Πausανία για τη λατρεία της Αθηνάς στον Μυρρινούντα¹⁷. Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι ο ναός της Μεσοσπορίτισσας, ο οποίος διαδέχτηκε παλαιοχριστιανική βασιλική, είναι χτισμένος στη θέση εθνικού ναού και μάλιστα αφιερωμένου στην Αθηνά¹⁸ ή κατά άλλους στην Άρτεμη Κολαινίδα¹⁹. Ωστόσο, κατά τις εργασίες κατασκευής του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου και Ιπποδρόμου Αθηνών, η αποκάλυψη θεμελίωσης ναού περίπου 500μ. βορείως του ναού της Μεσοσπορίτισσας συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι εκεί, στο κέντρο του δήμου των Μυρρινουσίων²⁰, λατρευόταν η Άρτεμις Κολαινίς, που αποτελούσε τη βασική λατρεία. Επίσης, στο εσωτερικό του ναού της Μεσοσπορίτισσας, στον βόρειο τοίχο, είχε ήδη εντοπισθεί από το 1730 εντοιχισμένη βάση αγάλματος που έφερε την επιγραφή (εικ. 8):

Σῆμα Φρασικλείας·
Κόρη κεκλήσομαι αἰεί,
Ἄντί γάμου παρά θεῶν
Τοῦτο λαχοῦσ' ὄνομα

15. Ό. Κακαβογιάννη, Β. Αργυρόπουλος, «Κρηναίο Οικοδόμημα στη Μερέντα», στο: *Πρακτικά 1Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Απικής, Σπάτα 11-14 Νοεμβρίου 2004*, Σπάτα 2006, σελ. 175.

16. J. L. Tobin, *The Monuments of Herodes Atticus* (Ann Arbor, Michigan, 1991) 20 κ.εξ.

17. Πausανίας, *Απικά* I, 31, 4.

18. Γ. Σταϊνχάουερ, «Η κλασική Μεσογαία», στο: *Μεσογαία*, Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών-Ελευθέριος Βενιζέλος, Αθήνα 2001, σελ. 105.

19. Ευ. Βιβλιοδέτης, *Ο δήμος του Μυρρινούντος, η οργάνωση και η ιστορία του*, Α.Ε. 144, 2005, Εν Αθήναις 2007, σελ. 126 κ.εξ., Ό. Κακαβογιάννη, Β. Αργυρόπουλος, «Αρχαίος ναός και κρήνη στη Μερέντα», στο: *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό: Β' Ε.Π.Κ.Α. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003* (επιμ. Β. Βασιλοπούλου, Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη), Έκδοση Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας 2009, σελ. 186.

20. Ό.π., Ό. Κακαβογιάννη, Β. Αργυρόπουλος, σελ. 186.

Σε μια από τις πλάγιες πλευρές της βάσης αναγραφόταν το όνομα του γλύπτη:

Ἀρισίων Πάριος

Μ' ἐπόεσε

Πρόκειται για τη βάση της κόρης Φρασίκλειας²¹, η οποία βρέθηκε στις 18 Μαΐου 1972 κατά την ανασκαφή του σπουδαίου νεκροταφείου γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, που πραγματοποίησε ο Ευθύμιος Μαστροκώστας με τον Ευάγγελο Κακαβογιάννη. Η κόρη ήταν θαμμένη σε λάκκο μαζί με τον κούρο της Μερέντας, προκειμένου να προστατευθεί από την επιδρομή των Περσών στην Αττική τον χειμώνα του 480-479 π.Χ.²²

Αγία Τριάδα

Το 1889, όπως μαρτυρεί ο Milchhöfer²³, στην Αγία Τριάδα στη θέση Αγγελίσι (εικ. 9), τοπωνύμιο στο οποίο διατηρείται η ονομασία του αρχαίου δήμου της Αγγελής, υπήρχε ακέφαλη ερμαϊκή στήλη, που έφερε φαλλό και έσωζε τετράστιχη επιγραφή²⁴ (εικ. 10). Το τμήμα αυτό της επιγραφής θεωρείται ότι ανήκει σε ερμαϊκή στήλη του 2ου αι. που ίσως, κατά τη συνήθεια του Ηρώδη, να έφερε προτομή του Πολυδευκίωνα. Σύμφωνα με τον βιογράφο του, Φιλόστρατο, στο έργο «Βίοι Σοφιστών»²⁵, ο Ηρώδης υιοθέτησε τρία αγόρια, τα οποία ανέθρεψε σαν παιδιά του. Τα ίχνη του στην ευρύτερη περιοχή ακολουθούμε μέσα από την «παρουσία» τού πιο προσφιλούς του τροφίμου και μαθητή του, με τον οποίο είχε εξ αίματος συγγένεια, του Πολυδευκή ή, όπως χαϊδευτικά τον αποκαλούσε ο Ηρώδης, του Πολυδευκίωνα.

Ο Ηρώδης συνήθιζε να αναθέτει πάνω σε ερμαϊκές στήλες, αντί για προτομές φιλοσόφων ή αθλητών, που αποτελούσε συνήθη πρακτική από τον 1ο αι. π.Χ., προτομές των πρόωρα χαμένων μαθητών του ή των νεκρών μελών της οικογένειάς του, διαφυλάσσοντας έτσι την ανάμνησή τους στον χρόνο. Συχνά μάλιστα οι στήλες φέρουν κατάρες για όποιον τις κατέστρεφε ή τις μετακινούσε και ευχές για αυτόν που θα τις σεβόταν και θα τις τιμούσε²⁶.

21. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4889.

22. Ε. Μαστροκώστας, «Η κόρη Φρασίκλεια Αριστίωνος του Παρίου και κούρος μαρμάρινος ανεκαλύφθησαν εν Μυρρινούντι», *ΑΑΑ* 5 (1972, 298-314).

23. Milchhöfer, *Antikenberichts Attika* 277, αρ. 146.

24. Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας, Συλλογή Μαρκοπούλου αρ. 128.

25. G. Anderson, *Philostratus. Biography and Belles Lettres in the Third Century A.D.*, London 1986.

26. Ό. Παλαγγιά, «Γλυπτά του Ηρώδη Αττικού από την Αθήνα και την Αττική», *Ανθέμιον* 23, 2012, σελ. 2-10. Πέλλη Φωτιάδη, *ΗΡΩΔΟΥ Ο ΧΩΡΟΣ ΕΙΣ ΟΝ ΕΙΣΕΡΧΕΙ, Ο Μαραθών του Ηρώδη Αττικού (2ος αι. μ.Χ.)*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2017, σελ. 35, 122.

Η επιγραφή IG II2 3971 έχει δημοσιευθεί ως εξής:

1 Πολυδευ[κίωνα]
 ἥρω καὶ το[ῖσδε]
 τοῖς λουτρο[ῖσπρ]-
 [οσ]<ο>μειλή<σ>[αντα]
 5 [ἑαυτῶ Ἡρώδης]
 [ἀνέθηκεν]²⁷.

Στο κείμενο αναφέρεται ότι τη στήλη αφιέρωσε ο Ηρώδης στον νεκρό Πολυδευκίωνα, τον ήρωα, ο οποίος σύχναζε σε αυτά τα λουτρά. Σύμφωνα με άλλη ερμηνευτική προσέγγιση, ο ήρωας Πολυδευκίωνας αναφέρεται από τον αναθέτη του ως κάποιου είδους επιμελητής των λουτρών²⁸. Ίσως ο Πολυδευκίωνας, ως μέλος μιας οικονομικά ισχυρής οικογένειας, για λόγους κοινωνικής προβολής και φυσικά μιμούμενος τον δάσκαλό του τον Ηρώδη, να ευεργέτησε τον δήμο αναλαμβάνοντας, αν όχι την ανέγερση των λουτρών, ίσως κάποια έξοδα για τη λειτουργία τους.

Έχει ενδιαφέρον ότι η κάτοψη του παλαιότερου κτίσματος που ήρθε στο φως με τις διερευνητικές τομές που έγιναν το 2014 από την 1η Ε.Β.Α. είναι πιθανόν να ανήκει σε συγκρότημα λουτρών ή σε νυμφαίο²⁹.

Η παρουσία του Πολυδευκίωνα στην περιοχή επιβεβαιώνεται επίσης από τμήμα αναγλύφου, το οποίο βρέθηκε στη Βραυρώνα και παρουσιάζει τον αφηρωτισμένο μετά θάνατον Πολυδευκίωνα σε σκηνή νεκρόδειπνου, με το χαρακτηριστικό χθόνιο στοιχείο της προτομής αλόγου σε δεύτερο επίπεδο³⁰. Ο Φιλόστρατος αναφέρει ότι ο Ηρώδης ανέθεσε εικόνες, δηλαδή προτομές, ή εν προκειμένω ανάγλυφα των μαθητών του, σε σταυροδρόμια, αλλά και στην ύπαιθρο σε δάση και αγρούς ή δίπλα σε πηγές και κάτω από πλατάνια, σε τόπους όπου η συντροφιά τους συνήθιζε να κυνηγά. Στον Μαραθώνα έχει βρεθεί επιγραφή σε ερμαϊκή στήλη του

27. Οι Δ. Πέτρου και Ν. Παπαγιαννάκος («Νεότερα αρχαιολογικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα από τον ναό της Αγίας Τριάδας στο Μαρκόπουλο Μεσογαίας», *Πρακτικά ΙΣΤ' Ε.Σ.Ν.Α., 18-22-Νοεμβρίου 2015, Λαύριο*, σελ. 532) προτείνουν τη μεταγραφή της επιγραφής ως εξής:

1 Πολυδευ[κίωνι]
 ἥρωι καὶ το[_ _]
 τοῖς λουτρο[ῖς]
 ωμειλή[σαντι].

28. Σε ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη από τον Μαραθώνα (IG II2 4776), πιθανότατα αφιερωμένη από τον Ηρώδη στον Πολυδευκίωνα, ο τελευταίος αναφέρεται ως ήρωας και έφορος λουτρών που φαίνεται πως υπήρχαν στην περιοχή (Πέλλη Φωτιάδη, *ό.π.*, σελ. 125).

29. Δ. Πέτρου, Ν. Παπαγιαννάκος, *ό.π.*, σελ. 532.

30. Ι. Παπαδημητρίου, Έργον της εν Αθίνας Αρχαιολογικής Εταιρείας 1961, σελ. 35, Α. Ντατσούλη – Σταυρίδη «Συμβολή στην εικονογραφία του Πολυδεύκη», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, Τόμος Χ, Τεύχος 1, 1977, σελ. 143.

Πολυδευκίωνα, η οποία το επιβεβαιώνει³¹. Έτσι θα μπορούσε να ερμηνευθεί και η ανάθεση του αναγλύφου τον 2ο μ.Χ. αι. στη Βραυρώνα, τόπο πλούσιο σε κυνήγι, αν και το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος είχε ήδη πάψει να λειτουργεί. Κατά άλλη άποψη η αφιέρωση του αναγλύφου εκεί έγινε για να αποδοθεί φόρος τιμής του Ηρώδη στο ένδοξο παρελθόν και την αίγλη του εγκαταλελειμμένου ιερού³².

Παναγία Βαραμπά

Η Παναγία στον Βαραμπά, ναός του 12ου - αρχών 13ου αι., είναι αφιερωμένη στη Γέννηση της Θεοτόκου (εικ. 11). Στην κόγχη πάνω από τη θύρα του ναού ήταν τοποθετημένο ενεπίγραφο τμήμα οριζόντιας μαρμάρινης δοκού³³, το οποίο για λόγους προστασίας μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας το 2005 από την τότε υπεύθυνη αρχαιολόγο της περιοχής κ. Όλγα Κακαβογιάννη³⁴. Το μαρμάρινο αυτό μέλος είχε κοπεί προσεκτικά κάθετα στις δύο άκρες του, διατηρώντας την επιγραφή στο κέντρο (εικ. 12). Η δίστιχη επιγραφή, με γράμματα επιμελώς χαραγμένα, που φέρουν ακρέμονες, αναγράφει:

Ἡ μήτηρ
Τῆ θυγατρὶ

Ο τύπος των γραμμάτων χρονολογεί την επιγραφή στους υστερορωμαϊκούς χρόνους³⁵. Πιθανότατα πρόκειται για τμήμα επιτύμβιου μνημείου.

Για την περιοχή των Μεσογείων γενικότερα κατά τη ρωμαϊκή εποχή σώζονται πολύ λίγες φιλολογικές μαρτυρίες. Ο γεωγράφος Στράβων κάνει ιδιαίτερη μνεία για το λιμάνι της Στειριάς στο Πόρτιο Ράφτη, ενώ παραλείπει τους δήμους του εσωτερικού της Αττικής, αναφέροντας «μακρόν ειπεὶν διὰ το πλῆθος». Την εποχή αυτή ο πληθυσμός μετακινήθηκε στο άστυ, ενώ στη Μεσογαία διατηρήθηκαν μεγάλες ιδιοκτησίες, όπως μαρτυρούν αγροικίες που βρέθηκαν στην περιοχή του αεροδρομίου³⁶. Γενικά είναι λίγες οι αρχαιολογικές θέσεις των ρωμαϊκών χρόνων που τεκμηριώνονται ανασκαφικά.

31. IG II² 3970 + 13190 (Πέλλη Φωτιάδη, ό.π., σελ. 121).

32. Γ. Σταϊνχάουερ, «Η Μεσογαία στη Ρωμαϊκή Εποχή» στο: *Μεσογαία – Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*. Ελευθέριος Βενιζέλος, Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών, Αθήνα 2001, σελ. 143-144.

33. Ελευθέριος-Ειρήναρχος Θεοδώρου, Αρχιμανδρίτης, ό.π., υποσ. 42, σελ. 41.

34. Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας, ΒΕ4457.

35. Καλλιόπη Ι. Λεμπιδάκη, *Επιτύμβια πρόστιμα και κατάρες στον αρχαιοελληνικό κόσμο: Επιτύμβιες επιγραφές με χρηματικά πρόστιμα από τις ρωμαϊκές επαρχίες Μακεδονίας, Θράκης και Αχαΐας*, Διδακτορική διατριβή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2015, 771-773.

36. Γ. Σταϊνχάουερ, ό.π., σελ. 144.

Στην ευρύτερη περιοχή του ναού της Παναγίας έχει ανασκαφεί νεκροταφείο πλησίον της Παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Βραυρώνα, συστάδα τάφων των υστερορωμαϊκών χρόνων στην περιοχή του ΚΕΛ Αεροδρομίου και τμήμα μεγάλου δημόσιου κτηρίου του 1ου π.Χ. - 2ου αι. μ.Χ.³⁷ βορείως του μεσαιωνικού πύργου της Βραυρώνας.

Η αποκάλυψη του κτηρίου αυτού ίσως μαρτυρά την ύπαρξη ενός οικιστικού-διοικητικού πυρήνα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η μαρμάρινη δοκός από την Παναγία στον Βαραμπά πιθανόν σχετίζεται με έναν από τους χώρους αυτούς.

Αγία Παρασκευή στην πλατεία Μαρκοπούλου

Η Αγία Παρασκευή και η Αγία Θέκλα, μεταβυζαντινοί ναοί των αρχών του 18ου αι. μ.Χ.) δεσπόζουν στο κέντρο του Μαρκοπούλου (εικ. 13). Κατασκευάστηκαν στον χώρο του πρώτου κοιμητηρίου του χωριού, το οποίο μεταφέρθηκε στη σημερινή του θέση μετά την ίδρυση της κοινότητας το 1730. Η δεξιά της εισόδου πλευρά του ναού της Αγίας Παρασκευής κοσμεύεται από απικό επιτύμβιο ανάγλυφο (εικ. 14). Πρόκειται για ναϊσκόμορφη επιτύμβια στήλη από λευκό πεντελικό μάρμαρο, υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας, ύψους 1,18μ. και πλάτους 0,90μ., στην οποία παριστάνεται, σε έξεργο ανάγλυφο, καθήμενη γυναικεία μορφή στα αριστερά και όρθια γυναίκα στα δεξιά, αποτελώντας τυπική σκηνή δέσποινας και δούλης. Λείπει η επίστεψη και μεγάλο μέρος του πεδίου της στήλης, καθώς επίσης το κεφάλι και το δεξί χέρι από το ύψος του ώμου της καθήμενης μορφής και ο δεξιός αγκώνας και το πρόσωπο της ιστάμενης.

Η αριστερή μορφή στραμμένη προς τα δεξιά κάθεται σε τορνευτό δίφρο πάνω σε λεπτό μαξιλάρι (κνέφαλλον), με τα πόδια σταυρωμένα να ακουμπούν σε υποπόδιο. Φορά ποδήρη χιτώνα, μιάτιο και σανδάλια με παχύ κάπτυμα και ανάγλυφους ιμάντες. Στη δεξιά πλευρά απεικονίζεται όρθια γυναίκα σε άποψη τριών τετάρτων, η οποία απλώνεται και επί της παραστάδας. Είναι ντυμένη με τον άζωστο ποδήρη βαρβαρικό χιτώνα με μανίκια (χειρίδες) έως τον καρπό, ενώ στα πόδια φορά κλειστά υποδήματα (εμβάδες), ενδυμασία συνήθης σε θεραπεαινίδα. Τα μαλλιά είναι τυλιγμένα σε σάκκο. Το αριστερό της χέρι, λυγισμένο κάτω από το στήθος, στηρίζει το δεξί, το οποίο υψωμένο αγγίζει το πρόσωπο με τα ακροδάχτυλα, χειρονομία δηλωτική του πένθους και της εσωτερικής θλίψης.

Η καθήμενη μορφή ταυτίζεται με τη νεκρή, διότι κατέχει κυρίαρχη θέση στη σύνθεση, ενώ η θεραπεαινίδα, με τη στάση του σώματός της, εκφράζει τη λύπη

37. Γιαννάκης Τιμοθέου, *Ανασκαφή και έρευνα αρχαίου δημόσιου κτηρίου από τη θέση Μετόχι (βόρεια του Πύργου Βραυρώνας)*, στον παρόντα τόμο (σελ. 235-241).

για το θάνατο της κυρίας της. Ο τρόπος αυτός εκδήλωσης του πένθους είναι χαρακτηριστικός σε γυναικείες μορφές στα απικά επιτύμβια ανάγλυφα³⁸.

Η στήλη θεματικά συγγενεύει με αυτή της Ηγησούς από τον Κεραμεικό³⁹ και της Μνησαρέτης από τη Βελανιδέα Σπάτων⁴⁰, στις οποίες απεικονίζεται η νεκρή καθιστή και όρθια μπροστά της η θεραπαινίδα της. Πλησιέστερα παράλληλα προς τη στήλη της Αγίας Παρασκευής αποτελούν η στήλη της Φρασίκλειας από το Δίπυλο ή την αχαρνική πύλη⁴¹ και του επιτυμβίου αναγλύφου Λ264⁴², όπου βλέπουμε ομοιότητες τόσο ως προς τη στάση των μορφών, όσο και ως προς την απόδοση των λεπτομερειών στα ενδύματα και στο δίφρο. Βάσει των παραπάνω, η στήλη της Αγίας Παρασκευής χρονολογείται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από τον δήμο Μυρρινούντος, όπου ο Ι. Παπαδημητρίου ανέσκαψε τη δεκαετία του 1950 ταφικούς περιβόλους, στους οποίους βρέθηκαν περίφημες επιτύμβιες στήλες του 4ου αι. π.Χ.⁴³

Κατά τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης του ναού και την αφαίρεση των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκε η πλίνθος της στήλης, καθώς επίσης μεταξύ της στήλης και της κόγχης που βρίσκεται πάνω από την είσοδο του ναού, μικρό μαρμάρινο θραύσμα με ανθεμωπή διακόσμηση.

Αγία Θέκλα στην πλατεία Μαρκοπούλου

Στις πρόσφατες αναστηλωτικές εργασίες στον ναό της Αγίας Θέκλας, ο οποίος εφάπτεται στον νότιο τοίχο της Αγίας Παρασκευής, μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκε στη βόρεια παραστάδα της εισόδου μαρμάρινη επιγραφή (εικ. 15). Ο Fourmont είδε σε κατεστραμμένη εκκλησία της Μερέντας και ανέγραψε την επιγραφή αυτή, που μεταφέρθηκε αργότερα στην Αγία Θέκλα⁴⁴, πιθανότατα κατά το έτος κατασκευής της. Όπως αναφέρει ο Milchhöfer, είδε τη στήλη που προέρχεται από τη Μερέντα, εντοιχισμένη στο θύρωμα του ναού και ασβεστωμένη σε μεγάλο βαθμό, ώστε να μη μπορεί να τη διαβάσει ολόκληρη⁴⁵.

Η στήλη από υμπίτιο μάρμαρο φέρει τιμητικό ψήφισμα του δήμου των Μυρρινουσίων, που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., περίοδος ακμής των δήμων

38. G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*, Berlin 1965, 149 κ.εξ.

39. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3624.

40. Γλυπτοθήκη Μονάχου, αρ. 491.

41. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 831.

42. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων.

43. Ευθ. Μαστροκόστας, «*Επιστήματα ἐκ Μυρρινουῦντος*», Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον III (Αθήναι 1966), σελ. 281-299.

44. Ευ. Βιβλιοδέτης, ό.π., σελ. 41.

45. Milchhöfer, 150, σελ. 278.

της απικής υπαίθρου. Λείπουν οι πρώτοι στίχοι, όπου αναγραφόταν το όνομα του τιμώμενου πολίτη, πιθανόν δημοτικού αξιωματούχου, ο οποίος έδειξε φιλοτιμία στα καθήκοντα που του είχε αναθέσει ο δήμος. Στους δύο πρώτους στίχους της επιγραφής φαίνεται ότι οι δημότες, οι οποίοι και υπογράφουν ως σύνολο το κείμενο του ψηφίσματος, χορηγούν στο πρόσωπο αυτό *προεδρίαν έν ταῖς θεαῖς πάσαις*, το οποίο κατά μία ερμηνεία υποδηλώνει την ύπαρξη θεάτρου στον δήμο. Αναγράφεται επίσης ότι η σπήλη έπρεπε να στηθεί στο ιερό της Αρτέμιδος Κολαινίδος, το οποίο μαρτυρείται από τις φιλολογικές πηγές. Η τοποθέτηση του ψηφίσματος στο ιερό της Αρτέμιδος, το θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο του δήμου Μυρρινούντος, αποτελούσε τη δημόσια αναγνώριση της προσφοράς και μια ηθική ανταμοιβή για τον τιμώμενο, ο οποίος γινόταν παράδειγμα προς μίμηση για άλλους συμπολίτες του. Αναφέρεται προς το τέλος της επιγραφής το όνομα του Φειδίππου και του Μειξία, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την αναγραφή της στήλης έναντι ποσού 300 δραχμών⁴⁶.

Συμπεράσματα

Τα γλυπτά και οι επιγραφές που προαναφέρθηκαν δεν επέχουν τυχαία θέση στους χριστιανικούς ναούς. Ο τρόπος με τον οποίο έχουν ενσωματωθεί είναι δηλωτικός της ευαισθησίας για τα έργα της αρχαιότητας και της πιθανής εννοιολογικής σύνδεσης με τη χριστιανική πίστη. Για τον λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν να ερμηνευτούν ως περιπτώσεις απλής επαναχρησιμοποίησης, λόγω ευκολίας, έτοιμου οικοδομικού υλικού ή ως διακοσμητικά στοιχεία. Τα αρχαία αυτά μέλη δεν επιβιώνουν απλά, αλλά αποκτούν στη νέα τους θέση νέα ζωή, με αποτέλεσμα να «αναβαπίζονται»⁴⁷. Επίσης, καταδεικνύουν ότι συχνά, λείψανα του εθνικού παρελθόντος, όταν δεν θίγουν τη νέα πίστη μπορεί να βρουν τη θέση τους στους ιερούς ναούς της, χάρη στην ευαισθησία κάποιων ανθρώπων να τα διαφυλάξουν ως τεκμήρια της ιστορίας ενός τόπου. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τα τελετουργικά δρώμενα της αρχαιότητας για τον γάμο, τον θάνατο και άλλες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής, τα οποία αφομοιώθηκαν πλήρως από τη χριστιανική παράδοση.

Στον Άγιο Γεώργιο στο Καδί το αρχαίο άγαλμα τοποθετείται σε εξέχουσα θέση στο υπέρθυρο της εισόδου, εκφράζοντας έτσι τη συνειδητή εκτίμηση της σημασίας και της ομορφιάς του. Στην Παναγία της Μερέντας το βάθρο του Ηρώδη μαρτυρά το αδιάλειπτο της λατρείας στον χώρο από τους αρχαίους έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, ενώ η βάση της Φρασίκλειας συνδέεται εννοιολογικά με την Παναγία

46. Ευ. Βιβλιοδέτης, ό.π., σελ. 41-43.

47. Άγγελος Δεληβοριάς, «Interpretatio Christiana. Γύρω από τα όρια του παγανιστικού και του χριστιανικού κόσμου», *Ευφρόσυνον*, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, Αθήνα 1991, ΤΑΠΑ, σελ. 107-123.

Παρθένο, στην οποία ο ναός είναι αφιερωμένος. Στην Αγία Τριάδα το μοναστήρι ιδρύθηκε στα λείψανα λουτρικών εγκαταστάσεων, πληροφορία που διασώζει η ίδια η επιγραφή. Στην Παναγία στον Βαραμπά, έναν ναό αφιερωμένο στη γέννηση της Θεοτόκου, η αρχαία επιγραφή στην οποία η ανώνυμη μητέρα αφιερώνει στη νεκρή κόρη της, ενσωματώνεται εννοιολογικά στον ναό, καθώς η χριστιανική συνείδηση είδε τη Μητέρα και την Κόρη της δικής της πίστης, την Αγία Άννα και την Παναγία. Η επιτύμβια στήλη στην πρόσοψη του ναού της Αγ. Παρασκευής δεν ήταν μόνο αρχιτεκτονικό διακοσμητικό στοιχείο, αλλά απηχούσε τη θλίψη που άρμοζε σε έναν κοιμητηριακό ναό. Τέλος, η τοποθέτηση του τιμητικού ψηφίσματος στην είσοδο του ναού της Αγ. Θέκλας, υποδηλώνει την πρόνοια των ανθρώπων να διασώσουν τα ιστορικά τεκμήρια που στοιχειοθετούν το παρελθόν του τόπου τους.

Η επιβίωση των αρχαίων μνημείων με την ενσωμάτωσή τους σε χριστιανικούς ναούς διαπνέεται από την ανάγκη του ανθρώπου για τη σύνδεση με το παρελθόν και την αναζήτηση του ωραίου και του υψηλού μέσα από την τέχνη. Η πρακτική αυτή προσδίδει στα μνημεία νέα δυναμική διατηρώντας τα ζωντανά στο πέρασμα του χρόνου, ενώ απηχεί τη διάθεση διάσωσης του σημαντικού, αυτού που στη συνείδηση των ανθρώπων ίσως ανιχνεύεται ως συλλογική μνήμη.

Εικ. 1. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στη θέση Καδή.

Εικ. 2. Κορμός αγάλματος γυναικός στο υπέρθυρο της εισόδου.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια του αγάλματος.

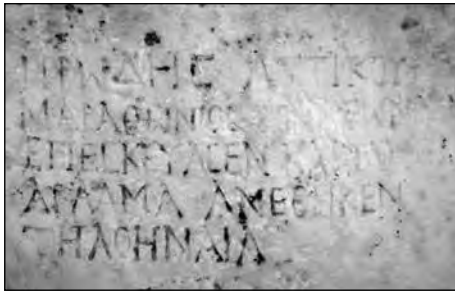
Εικ. 4. Το αναθηματικό ανάγλυφο της Αριστονίκης από το ιερό Βραυρωνίας Αρτέμιδος.

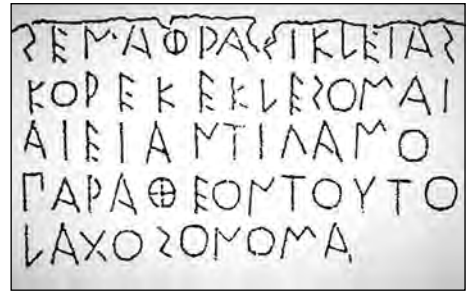
Εικ. 5. Ναός της Παναγίας Μεσοπορίτισσας στη Μερέντα.

Εικ. 6. Ενεπίγραφο βάθρο των ρωμαϊκών χρόνων από τη Μεσοπορίτισσα.

Εικ. 7. Η επιγραφή του βάθρου (λεπτομέρεια).

Εικ. 8. Σκίτσο της επιγραφής από τη βάση της Φρασίκλειας.

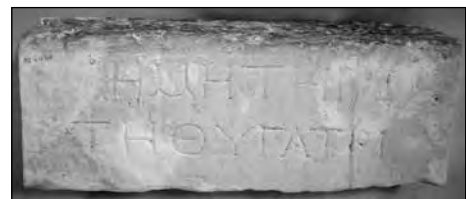
Εικ. 9. Ο ναός της Αγίας Τριάδας στο Αγγελίσι.

Εικ. 10. Ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη του 2ου αι. που ίσως έφερε προτομή του Πολυδευκίωνα.

Εικ. 11. Η Παναγία Βαραμπιά. Στην κόγχη πάνω από τη θύρα ήταν τοποθετημένη η ενεπίγραφη δοκός.

Εικ. 12. Η επιγραφή της δοκού.

Εικ. 13. Η Αγία Παρασκευή και η Αγία Θέκλα στην κεντρική πλατεία Μαρκοπούλου.

Εικ. 14. Το εντοιχισμένο επιτύμβιο ανάγλυφο στα δεξιά της εισόδου της Αγίας Παρασκευής.

Εικ. 15. Το τριπτικό ψήφισμα του δήμου των Μυρρινουσίων στην βόρεια παραστάδα της Αγίας Θέκλας.